

PRILOZI L. KATIĆA POVIJESTI SPLITA I OKOLICE*

Posljednjih deset godina rada dra Lovre Katića, nesumnjivo najboljeg poznavaoca povijesti Solina i najstarije povijesti Splita i okolice, koji je umro 1961 bilo je ispunjeno plodnom aktivnošću. Dugogodišnje saživljavanje terenom i odlično poznavanje izvornog materijala omogućilo mu je da se ubroji među najbolje stručnjake za topografska pitanja Splita i okolice. Pa ipak, usprkos ovim nesumnjivim prednostima njegova plodnog rada, jedan nedostatak umanjuje njihovu vrijednost i donekle smeta da se oni u cijelosti iskoriste: kao nit provlači se njegovim radovima nastojanje da svakom izvornom podatku pokloni punu vjeru. U mnogim pitanjima, u teškom položaju kad je trebalo da se odluči, hoće li ponijeti nezahvalnu ulogu objektivnog historičara ili subjektivnog »dobrog patriote«, on je radije izabrao drugu. Upravo takav stav prema izvornom materijalu često zasjenjuje, kao što će se vidjeti, njegove odlične rezultate. Uza sve to radovi, o kojima će biti ovdje govora, dragocjena su riznica za onoga koji želi upoznati historijsku topografiju Splita i okolice.

1. *Vjerodostojnost Tome arciđakona i posljednji dani Solina* (VAHD LIII, 1950/1, Split 1952, str. 99—119).

»Zadatak je ove radnje«, kaže sam autor, »da pisanim dokumentima i rezultatima solinskih iskopina kontrolira Tomino pripovijedanje o posljednjim danima Solina, o njegovoj propasti i o događajima poslije propasti grada« (101). Autor ima nesumnjivo pravo kad ističe da se Toma, opisujući prilike u Saloni neposredno prije njezina pada, služio papinskim registrom. Ali ne bi se mogla smatrati tačno i tvrdnja da je Toma iz istog izvora uzeo i opis propasti Salone. Taj je opis tako općenit i toliko svojstven srednjovjekovnom historičaru koji pomanjkanje podataka nadomiještava moralizacijama, da je gotovo isključeno neposredno iskorištavanje bilo kakvog materijala. Katić, štaviše, pripisujući i djelo »Historia Salonitana maior« samom Tomi (103), pretpostavlja da je Toma poznao zapisnike solinskih sabora iz 530 i 533, što ne može biti tačno. Upravo činjenica da se Toma ni jednom rečenicom ne osvrće na spomenute sabore, jedan je od dokaza da je autor djela Hist. Sal. maior morao biti netko drugi. A ako se već to djelo pripisuje Tomi, onda je pri datiranju pada Salone trebalo uzeti u obzir tekst Hist. Sal. maior koji pad *datira* riječima: »... dare extermino potuerunt, tam turres quam moenia *sub annis DCXXV*...« (F. Rački, Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, MSHSM XXVI, 1894, str. 27, bilj. a). Ako je Toma, nadalje, krivicu za pad Salone prebacio ne samo na Solinjane — koji su pobjegli iz grada! — nego i na »gotske osvajače«, onda je po mom uvjerenju, ako se želi odgovoriti na postavljeno pitanje, trebalo ispitati i tu stranu problema. Mislim, da »ono par redaka, u kojima Toma iznosi svoje nazore o Hrvatima-Gotima«, nisu »plod njegova domišljanja« i samo »upliv čitanja djela Popa Dukljanina« (107), kako to autor tvrdi. Međutim, nisu li i sami Tomini podaci o padu Salone protivurječni? Ne vjerujući Tominoj vijesti da je sama opsada trajala »diebus non paucis«, Katić smatra, »da je opsada zaista kratko trajala« (108), tako »da Solinjani nisu imali ni toliko vremena da uzmu sa sobom

* Dr. Lovre Katić, rođen u Solinu 7. II 1887, umro je 26. VIII 1961, nakon što je ova ocjena već bila predana redakciji. Pošto je 1910 završio teologiju, studirao je 1919—23 na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na kojemu je 1933 postigao doktorat tezom: »Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira«, Bogoslovska smotra 1932. Do 1945 bio je nastavnik i direktor u različitim srednjim školama, a od 1945—59 konzervator i naučni suradnik Arheološkog muzeja u Splitu. Osim većeg broja znanstvenih rasprava, u kojima je hrvatskoj medievistici dao mnogo vrijednih rezultata, izdao je 1938 popularno pisani »Pregled povijesti Hrvata«. Redakcija.

novac i dragocjenosti, dakle da je grad naglo, u čas pao« (109). Ali, ako su zbog brzog pada »bedemi gradski do dana današnjega relativno dobro sačuvani« (108), kako to, da »je bilo nemoguće obnoviti Solin« (109)? U Hist. Sal. maior se izričito tvrdi da se sačuvao sam *theatri aedificium!* Dakle, ili je Toma prešutio neke činjenice i zbog neznanja prebacio krivicu za pad na »nemoralne« Solinjane, ili ima nesklada u autorovu tumačenju. — U drugom se dijelu radnje K. vraća na problem prijenosa relikvija sv. Đujma i Anastazija, s namjerom da na osnovu solinskih iskopina ponovo pretrase problem. Smatra, naime, da se grob sv. Đujma nalazio u konfesiji crkve sv. Đujma u Manastirinama, pa je prema njegovu uvjerenju Bulić prebrzo odbacio Tomin izvještaj o prijenosu kao netačan. Na pitanje, da li su postojala »dva prijenosa«, odgovara negativno, istaknuvši misao da kosti sv. Đujma nisu uopće bile prenesene u Lateran. U zaključku se priklanja starijem mišljenju da rad Ivana Ravenjanina treba datirati VI stoljećem (119), ne uzevši u obzir novije radove o tom problemu.

2. *Solinski mlinovi u prošlosti* (Starohrvatska prosvjeta, n. s. III/2, 1952, str. 210—219).

U tom je prilogu autor sakupio sve podatke o solinskim mlinovima u prošlosti, počevši od prvih vijesti do danas. S pravom je smatrao da su mlinovi igrali u solinskoj prošlosti već i u doba narodne dinastije važnu privrednu ulogu, iako se ne bi smjela smetnuti s uma činjenica da upravo o tim mlinovima govore isprave kojima je često poricana autentičnost (na pr., poznati Pinciusovi falsifikati, koje je Šišić stavljao u XIV st.). Zbog toga, čini se, ne bi trebalo pitati, »kako je njezin (t. j. falsificirane isprave; N. K.) sastavljač znao za kraljevske mlinove, kad u XIV. st. takvih nije bilo u Solinu« (203), jer je svaki falsifikator znao da će osporavani posjed najlakše obraniti tvrdnjom da ga je dobio od kralja. Iako je tačna tvrdnja da su spomenuti mlinovi bili posjed samostana i nadbiskupije, moramo se, upravo zbog falsifikata zapitati, kada su crkvene ustanove došle do tih posjeda. Podaci o mlinovima nisu posve u skladu. Nije li temeljna isprava, na osnovu koje Katić utvrđuje vlasništvo nadbiskupa nad solinskim mlinovima, t. j. darovnica Bele II iz 1138, falsifikat? Po svojoj formi ona ne odgovara tipu isprave arpadovske kancelarije, već subjektivnoj formi notarske isprave. A kako treba, čini se, među falsificirane isprave ubrojiti i ostale nadbiskupske isprave iz XII. st. (sve do 1207), to mora da je postojalo vrijeme kad je splitska crkva bila primorana da lažnim ispravama brani ne samo posjed mlinova, već i njihove prihode. Radi se očito o mlinovima koji su pripadali Gospi od Otoka. Kako to, da je splitski sud 1355 smatrao Prvoslava Ivoševića »emptorem prouentus molendinorum comunis Spaleti« (T. Smičiklas CD XII, 277), a od tih je mlinova dobivao nadbiskup »svake sedmice 1/2 stara čiste pšenice« (Katić, n. dj., 207)? Ako su to mlinovi sv. Marije, zašto nadbiskup nije i njihov vlasnik; ako su općinski, zašto ima nadbiskup pravo na prihode?

Osim mlinova, K. je obradio i poznate podatke o stupama. Drži da ih je bio veliki broj, a »to znači, da je lijepo cvala u srednjem vijeku, pa i već u doba narodnih vladara suknarska industrija...« (216). Međutim, podaci o stupama — samo Pinciusova lažna isprava — tako su osudni, da se ne bismo odvažili na tako dalekosežan zaključak o tobožnjoj »suknarskoj industriji«.

3. *Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu* (Anali hist. inst. JAZU III, Dubrovnik 1954, str. 53—69).

N. Radojčić je jednom napisao da »je vraćanje na već prividno rešena naučna pitanja u historiografiji obično vrlo korisno« (Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, Glas SAN CLXXI, 1936, str. 4). Dakako tada kad autora vodi i želja za spoznajom naučne istine. Ako je, naime, Šišić već jednom ustvrdio da

su poznati falsifikati Pinciusa, koje Katić u ovom prilogu ponovo ocijenjuje, »na-prosto neozbiljni falsifikati« i da »nam je dužnost da ih posve zbacimo« (Priručnik izvora hrvatske historije I, 1914, str. 649), onda se autor na tu temu mogao ponovo vratiti samo opskrbljen jakim dokazima protiv Šišićevih tvrdnja. On to nije učinio. Smatrao je da grube pogreške falsikata može protumačiti lošim prijepisom. (66). Da, ako stojimo na stanovištu da je u sumnjivim ispravama i falsifikatima upravo ono i samo ono »prerađeno« što je u njima sumnjivo, onda ćemo lako svaku ispravu »spasiti«. »Grubac, naravno, u XIII. stoljeću nije mogao određivati vrijednost zemalja novcem, koji nije bio u opticaju, pa je stare vrijednosti pretvorio u suvremene denare...« (67). Ako je ta autorova pretpostavka tačna, kako to, da to Grubac nije nigdje označio? On govori o denarima kao platežnom sredstvu u XI. stoljeću! Autor, nadalje, misli da je pomoćno datiranje »jak dokaz njihove autentičnosti«. Jer, »ako su one falsificirane u XV. stoljeću, kako Šišić hoće, odakle je u to vrijeme znao falsifikator, da su carigradski carevi Bazilije i Konstantin suvremenici s Držislavom i sa splitskim nadbiskupom Martinom« (66)? No najprije bismo morali znati da li su zaista ti vladari bili suvremenici! Zbog toga Šišić zabacuje ne samo sadržaj, »nego i data, to jest oni nijesu nikakav izvor, da su god. 994. i 1000. bili na životu i vladali hrvatski kralj Držislav i nadbiskup spljetski Martin« (649). A kako je datum isprave potvrda autentičnosti, pokazuje moderni datum isprave iz 1073 — *mense augusti, die prima!* Diplomatički razlozi protiv autentičnosti, koje je iznio Šišić (647), vrijede još i danas, pa je uzalud K. gradio na njima obranu isprava. Ne ulazeći u pitanje kada su ti falsifikati nastali — da li u XIII (Katić) ili XV (Šišić) st. — možemo se bez ustručavanja vratiti Šišićevu mišljenju. »U tim ispravama nema dakle ni traga o kakvoj historičkoj vrijednosti, pa baš ni onakvoj, kakova se nalazi u nekim falsifikovanim listinama, nastalim na osnovi vjerodostojnih podataka« (647). Vjerojatno je tačna i njegova pretpostavka da su ti falsifikati načinjeni u korist splitske porodice Cindri jer je ona »imala bar u XV. vijeku protektorat nad crkvama sv. Mihajla, a vukla je tobože podrijetlo svoje od onih tobožnjih bugarskih članova vladalačke kuće« (648). Poznati podaci o povijesti crkve, koje K. donosi, ne protive se takvoj pretpostavci. Naime, »sv. Mihovil solinski spominje se sa sigurnošću prvi put god. 1328...« (59), a vijest o tome da ju je posvetio nadbiskup Rogerije isto je tako sumnjiva kao i ostale isprave ove skupine. Lako se može razabrati, da je u izjavi svećenika Grupca i opet najvažnija tvrdnja o tome da je upravo on »posterus et haeres Pincii et Plesi, ceterorum superius nominatorum« (61). Trebalo je, dakle, pomoću tih falsifikata utvrditi patronatsko pravo nad crkvicom od g. 1000 dalje. Podaci o crkvi u XV st. nisu nam dovoljno jasni. Katić kaže da je »1498. zabilježen prihod nadarbine s. Mihovila od mletačkih dukata. Te se godine parbio splitski kaptol s nadbiskupom Averoldom, te je svaki beneficij morao doprinijeti za parbene troškove prema visini svojih dohodaka« (62). Da li su se parničili zbog crkve sv. Mihajla? Ako jesu, kome je tada ona pripadala? Do toga vremena K. utvrđuje jedino njeno *postojanje*, ali ne i vlasnike crkve i njenih zemalja. U odgovoru na to pitanje moglo bi se možda tražiti i rješenje problema. Dok se to ne riješi, nema razloga odbacivati Šišićevo mišljenje o vrijednosti spomenutih isprava.

4. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu* (Rad JAZU 306, 1955, str. 187—219).

Pretpostavivši Otok, koji čini potok Jadro, ostalim dijelovima Solina, Hrvati su ga, prema mišljenju Katića učinili od doseljenja »važnom točkom u svako doba« (189). Na tom Otoku, koji je u doba narodne dinastije bio nesumnjivo kraljevski, gradi kraljica Jelena dvije crkve: sv. Marije i sv. Stjepana. Kako je uz crkvu sv. Marije F. Bulić otkrio poznati natpis kraljice Jelene, K. podvrgava kritici dosada-

šnja čitanja natpisa i analizira sam natpis. Odvaja se od drugih najviše u čitanju negova početka. On, prema njemu, glasi: In hoc tumulo quiescit Helena famosa quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis pacemque obtenuit regni. VIII idus mensis octobris in pace hic ordinata fuit anno ab incarnatione Domini DCCCLXXVI. Kad je 1930 otkrivena još jedna crkva, nastalo je pitanje, koja je posvećena sv. Mariji, a koja sv. Stjepanu. U tom je pitanju K. već tada, ne saglasivši se s ostalima, tvrdio da je veća crkva posvećena sv. Mariji i da je »ona bila najprikladnija, da u X stoljeću bude krunidbena bazilika hrvatskih kraljeva« (207).

Međutim, čim je autor prešao na pitanje »patrimonija Jelenine zadužbine« (208—13) i »dalje sudbine crkava« (213—19), tj. na analizu izvornog materijala, našao se u teškom položaju jer nije želio zauzeti stav prema vrijednosti darovnica, na kojima je svoje zaključke temeljio. Mislio je da može ustvrditi, kako »za postojanje njihovo (tj. crkava) nije važno, jesu li sve te darovnice autentične ili su falsifikati, jer i falsifikator veže svoj elaborat za neke poznate činjenice, pa je nemoguće izmisliti na pr. postojanje tako poznatih crkava« (213). Doista, za postojanje tih crkava nisu važni falsifikati tako dugo dok se drugim izvornim materijalom može utvrditi da su postojale. Ali, svrha falsifikata i nije bila da dokaže postojanje crkava, već da osigura splitskoj crkvi njene prihode i zemlje. Prema tome, i ovdje se nužno nameće historičaru zadaća da ispita kako, kada i zašto su nastale isprave koje se tiču sv. Marije? Jer se prema danas poznatim podacima uopće ne zna kada je splitska crkva te crkvene posjede dobila. Pozivajući se na tekst Tomine Historiae Salonitanae, K. tvrdi »da je Zvonimir Jelenine crkve poklonio splitskom nadbiskupu« (209). Štaviše, on tvrdi da je »pri tome, iznad svake sumnje, bio nadbiskupu predan i popis dobara tih crkava« (n. mj.). No Toma ne kaže da je Zvonimir te crkve darovao, već da ih je povratio! Poklonila ih je, kaže Toma, kraljica Jelena! »Ubi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas« (Rački, Thomas archidiaconus, Historia Salonitana, str. 55). Kako se u tobožnjoj darovnici Zvonimira od 16. IV 1078 (Rački, Documenta, str. 114) među ostalim posjedima nabrajaju i obje solinske crkve, ne može se znati da li je tačna i Tomina tvrdnja da je Zvonimir potvrdio spomenute crkve splitskoj nadbiskupiji. Isprave iz XII st., također falsifikati, ne mogu biti odlučne. Stilizacija prve, tobože Beline, darovnice — ona je datirana g. 1138, a ne 1143, kako K. navodi (203) — takva je da se odmah može razabrati namjena falsifikata. Kralj ne potvrđuje, već daje »ecclesiam sancte Marie, que est Salone, cum omnibus appendiciis suis tam mobiliu, quam immobilium rerum et cum molendinorum redditibus, ut nulli omnino hominum nisi prenominate ecclesie Spalatensi reddatur tributum« (Smičiklas, CD II, str. 47). Očito je netko osporavao splitskoj crkvi ne toliko vlasništvo nad crkvom i njenim posjedima, koliko pravo ubiranja prihoda sa zemlje (tributum) i od mlinova. Gejzina tobožnja potvrda iste crkve iz 1143 nije uopće u skladu s ovim podacima. Bez obzira na ostale netačne tvrdnje, Gejza tobože potvrđuje crkvu »uti a predecessoribus meis Colomano, Stephano et noviter a patre meo Bela iure fuit regali concessa« (Smičiklas n. dj., str. 54). To što se ona doista spominje u Kolomanovoj tobožnjoj ispravi iz 1103, nije i opet bitno jer je i ta isprava falsifikat (Šišić, Priručnik, str. 582). Isto vrijedi i za tobožnju potvrdu splitskih nadbiskupskih posjeda od pape Celestina III, u kojoj se istim redosljedom ponavljaju isti posjedi (CD II, str. 251; griješkom je u Katića (206) navedeno da se na toj strani nalazi potvrda Gejze II iz g. 1193).

Imaju li se u vidu ove činjenice, ne može se bez ustručavanja tvrditi da je već u vrijeme Zvonimira bio splitskom nadbiskupu predan popis crkvenih dobara. Više je nego vjerojatno da splitska crkva nije raspolagala s autentičnim ispravama, na osnovu kojih bi mogla dokazati svoje pravo na spomenute posjede i prihode. Ne čini nam se tačnom niti tvrdnja da na osnovu najstarijeg popisa posjeda sv. Marije iz 1338 »možemo doznati, koje je zemlje imala Gospa od Otoka još za doba svoga postanka« (209). Tako često smo se već mogli uvjeriti da su tvrdnje o starosti nekog izvora — u prijepisu se kaže da je to copia siue trasumptum cuiusdam montanei antiquissimi« (CD X, str. 395) — kao i novija ovjerovljenja »starih« izvora vrlo često prije dokaz njihove neispravnosti nego autentičnosti. Dakle, kako i kada je sv. Marija stjecala posjede navedene u montaneju iz 1338, moglo bi se eventualno utvrditi podrobnom analizom samog montaneja, jer se o načinu stjecanja tih posjeda u izvoru ne govori ništa. A sama činjenica da se montanej nalazio »in alio montaneo in quo sunt etiam scripte possessiones, territoria et priuilegia pertinentia ecclesie sancti Domnii civitatis Spaleti...« (CD X, 395) nije dakako *dokaz* da su tada, tj. 1338, i posjedi sv. Marije pripadali sv. Dujmu. Zbog toga mi se ne čini tačnom autorova tvrdnja da »su u prvome (dijelu starog montaneja; N. K.) popisane zemlje, koje je splitska crkva imala prije nego je zadobila dobra Gospe od otoka, a u drugom nabrajaju se zemlje te solinske crkve...« (209).

Autor ide u zaključivanju još dalje. »Već sam istaknuo, da se u staro doba, kad su ova dva montaneuma bila nezavisni i svaki o sebi, posjed splitskog nadbiskupa prema Solinu prostirao samo do linije Dujmovića-Suhi most...« (212). Iz toga izvlači zaključak da »splitska crkva nije na tome položaju posjedovala ništa na teritoriju Hrvatske, te ni kraljica Jelena, koja je bila samo kraljica Hrvatske, a ne Dalmacije... nije mogla obdariti Gospu od Otoka nego samo zemljama, koje su bile territorium regale, a taj je teritorij mogao biti jedino u Hrvatskoj... Zaključak je: ovdje kod Dujmovače bila je granica između Hrvatske i Dalmacije, Hrvatska je dopirala do potoka, preko kojega je prelazio Suhi most. Granica je tekla do povijaraca Mosora (sv. Tekla) i dalje na Zrnovicu« (n. mj.). Iako ta misao na prvi pogled osvaja, pa sam je i ja sama već jednom preuzela (v. HZ X, 1957, 191), ima nekoliko činjenica koje se protive takvu shvaćanju. Prva i najvažnija je nesumnjivo ta, što ne znamo način na koji su spomenute crkve stekle svoje posjede. Toma, doduše, tvrdi da je Jelena dotirala sv. Mariju i sv. Stjepana, ali ne kaže koje je posjede dala! A crkva je mogla na različite načine doći do posjeda i poslije darivanja od strane kraljice. Pitanje je također što se dogodilo s posjedima sv. Stjepana? U montaneju 1338 navode se posjedi sv. Stjepana, ali se ne kaže da se i oni pribrajaju među posjede sv. Marije (CD X, 395-6). Iako je logično da je Split, poput ostalih dalmatinskih gradova, nastojao je sačuvati za sebe jedan dio saloniškog agera, sigurnost u zaključivanju o granici tog gradskog posjeda u doba narodne dinastije mogli bismo steći tek kad bismo za to imali određeni kriterij. Naime, vlasništvo nad nekom nekretninom, bilo na gradskom ili na hrvatskom teritoriju, nije odlučno i za određivanje političke pripadnosti dotičnog zemljišta. Drugim riječima: i Hrvat je mogao nabaviti posjede na splitskom teritoriju i postati na taj način građanin, pa se tada kao građanin pokoravao zakonima grada. U teoriji, dakle, nije isključeno, da je i Hrvat mogao nabaviti posjede u splitskom polju. Čini nam se, da je lokalitet Granica (koji je vjerojatno homonim, a ne toponim;) uz stari put, koji se prema Katiću podudara s granicom između Hrvatske i Dalmacije, suviše slab dokaz za tu tvrdnju. Najzad, posjedi splitske crkve u splitskom polju ne sačinjavaju jedinstvenu cjelinu, već su izmiješani s posjedima različitih vlasnika. Kako opet ne znamo porijeklo posjeda tih različitih vlasnika (ukoliko to nisu neke samostanske zemlje), teško je povući granicu jednom crtom ne obazirući se na istaknutu činjenicu. Možda bismo imali pravo tražiti granicu splitskog polja

negdje »citra fluium Salonae et citra sanctam Teclam usque ad flumen Bade« (CD X, 394). Ta i sam autor nije bio tako siguran u urisanu granicu kad je napisao da »se i kliška župa *moralia* sterati tamo do Suhoga mosta kao pogranična jedinica...« (213; potcrtala N. K.). Međutim, tekst rasprave nije potpuno u skladu s podacima unesenim u kartu. Naime, pogranična je linija u karti ucrtana uz »stari put« (215), dok u tekstu autor granicu povlači linijom »Suhi most — Sutikva« (212). »Dalju sudbinu crkava« autor nam nije osvijetlio i ona ne će biti tako dugo poznata dok se ne utvrdi: zašto i kada su nastali falsifikati u vezi s tom crkvom? Bar ne do 1397, kad se u neprijepornom dokumentu, reambulaciji, spominju posjedi sv. Marije kao posjed splitske crkve.

5) Iz istog područja Katić izdaje u članku »*Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi*« (Starohrvatska prosvjeta, n. s. III/4, 1955, str. 141—169) i izvorni materijal koji popraća komentatom. Ističe važnost ovog naselja, upozorivši na to da je ondje, kao i u Klisu, sjedio archipresbyter, a »to je znak, da su Kučine bile među važnijim selima splitske nadbiskupije« (142). Nakon što je ubicirao gotovo sve lokalitete koji se u spomenutim ispravama nalaze, dao je i neka tumačenja pravnih običaja i diplomatskih karakteristika samih isprava. Čini mi se, ipak, da se ne bi moglo tvrditi, kao što to čini autor, da se zbog »križanja« posjeda Hrvata i splitskih Romana na tom području nalaze u ispravama običaji jednih i drugih (145). Nije, doduše, sasvim jasno na koje običaje pri tom misli, ali, bez obzira na to, pravni se običaji vezuju uz određeno pravno područje, a ne uz »nacionalnu« pripadnost ljudi koji na tom području stanuju. Upravo pravno područje, na pr. hrvatsko, splitsko, zadarsko i t. d. čini u Srednjem vijeku pojam »nacionalne pripadnosti«, pa je Hrvat, nabavivši na splitskom području nekretnine, postao *civis spatensis*! Uopće je u Srednjem vijeku teško prosuđivati »nacionalnu pripadnost« prema nekom kriteriju — na pr. prema imenu — koji može vrlo često zatajiti.

Ubicirajući sve lokalitete koji se u ispravama spominju, autor je ipak ostao dužan odgovor na pitanje, pod čijom je jurisdikcijom ovo selo u vrijeme koje on obrađuje. Čini se, da je tačno da se spominje prvi put 1144, kao i to, da se 1185 spominje kao arhiprezbiterat splitske crkve. Ali prema tim činjenicama ne znamo još uvijek pod čijom je jurisdikcijom. Autor konstatira da se u tom selu »križaju posjedi Hrvata i splitskih Romana...« (145) i da »su Splićani nastojali, da u Kučinama prošire svoj životni prostor« (n. mj.). No kako su Kučine bile »na samoj ivici splitskog polja, tu su se sukobili Splićani s gospodarima Klisa i Omiša, sa Šubićima, koji su preko Žrnovnice i Kučina držali vezu između ova dva svoja grada, imajući i Solin u svojoj vlasti« (146). Ako, nadalje, »i Splićani i Šubići traže (1328; N. K.) takve granice, da Kučine imaju u svojoj ruci,« a i »trideset godina kasnije Splićani šalju poslanstvo kralju Ljudevitu tražeći takve granice prema Klisu, da njima ostanu tri sela« (jedno su od njih Kučine; N. K.), gdje se onda nalaze stvarne granice? I najzad, autor ponavlja u zaključku radnje tvrdnju da se selo nalazilo »na granici između Klisa, Splita i Poljica« pa da su zbog toga »njegovi stanovnici imali i pravnih i vojnih borba na raznim stranama« (168), čime nimalo ne rasvijetljuje pitanje političke vlasti nad tim teritorijem. Možda ta nejasnost nije slučajna. Dokumenti su također u tom pogledu nejašni. Polazeći sa stanovišta da su sve tvrdnje u navedenih 13 isprava tačne, autoru nisu upale u oči neke — nazovimo ih tako — »nepravilnosti«, koje kritička analiza isprava ne može mimoći. Naime, izuzevši najopćenitije podatke o javnim licima, koji su se podaci u Splitu mogli naći u svako doba, ni jedna isprava iz XIII st. ne sadržava bilo kakav podatak, na osnovu kojega bi se moglo zaključiti nešto o stvarnoj vlasti u Kučinama. Izjava kliškog podžupana Mildraga 1270 da niti on niti bilo koji kraljevski činovnik nema

pravo svojatati zemlje Ivana Vitalijeva u Sutikvi, ne dokazuje da je tada selo potpadalo pod vlast kliških župana. A presuda nadbiskupa Ugolina nad istom zemljom 1350 ne može također biti mjerodavna jer on sudi u sporu između dva crkvena lica (157—158). Tek 1373, čini se, kao da saznajemo da je Sutikva u splitskom distriktu. Cvitani Desomanić potužio se Rafaelu de Surdis, zadarskom knezu i herceškom vikaru, »quod per quosdam de Clissio tenentur occupate dicte possessiones posite in districtu Spalatensi...« (158). Ta je tvrdnja vjerojatno tačna, iako postupak kliških kaštelana 1373, kojim su vratili Cvitanu zemlje, nije proveden po svim pravilima. Kaštelani su dosudili zemlju Cvitanu *samo* na osnovu njegovih isprava (I—IV), a da pri tom nisu smatrali potrebnim da navedu tko je te zemlje tada, t. j. 1373, prisvajao! No i u drugim ispravama, osobito prijepisima zadarskog kaptola, ima momenata koji upućuju na oprez. Čini mi se neobičnim — iako ne ulazim u detaljnije ispitivanje — da su neke isprave Karla Dračkog i Ludovika I pisane na papiru i što se u ispravi iz 1374 (X) herceg Karlo i Ludovik uzajamno nazivaju braća! Tek se u IX i X ispravi saznaje da se stvarne neprilike Cvitana Desomanića sastoje u tome što »iobagiones castri clissiensis« (160) obrađuju njegovu zemlju i oduzimaju mu prihode. To je nesumnjivo bio razlog zašto se je Cvitan., koji je bio hercegov *familiaris*, obratio na svoga seniora tražeći od njega pomoć. Kako se ne može bez ustručavanja ubrojiti ispravu Ludovika iz 1375 među autentične isprave — u intulaciji nisu uopće označena imena bana i kaštelana — a isprava je jedino svjedočanstvo da su posjedi Desomanića »in confinibus Clisse«, onda se Sutikva ipak nalazila na splitskom teritoriju. No, trebalo bi još jednom ispitati spomenute isprave u cjelini, pa se tada vjerojatno ne bismo odlučili na tvrdnju da one »korigiraju donekle neke ustaljene nazore u hrvatskoj diplomatiji« (168).

6. Daljoj radnji — *Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine* (Starohrvatska prosvjeta, n. s. III/5, 1956, str. 135—177) Katić određuje kao zadatak, »u prvom redu, ispitivanje lokaliteta, njihovih ubikacija i toponima...« (137). Međutim, iako sam priznaje da se »u ovim zbirkama dokumenata nalaze nekoji falsifikati«, ne smatra to »presudnim, jer baš falsifikati moraju da paze, da u tome, t. j. u točnim podacima budu vjerojatni i pouzdani« (137). Iako je utvrđivanje lokaliteta i ubiciranje dosad nepoznatih toponima za historičara vrlo potrebno, a u tom je radu K. opet jednom pokazao svoje veliko znanje, ipak držim da se na tome nije ni smio ni mogao zaustaviti. I sâm je opisujući pojedine lokalitete, bio nejednom prinuđen da zađe i u historijat tih naselja. Dakako preduvjet je za takav rad kritička ocjena cjelokupnoga izvornog materijala. Evo jedan primjer: Srinjin je, kaže autor, »kao jedna od najstarijih darovština splitskoj crkvi u kmetskom odnosu kao i Sućurac...« Prilikom reambulacije 1397, Ladislav (koji provodi tu reambulaciju) »je imao u ruci ispravu Gejze II iz godine 1158., kojom potvrđuje nadbiskupu Gaudiju darovanja kneza Branimira« (151). Ali Gejzina je isprava falsifikat i u njoj se ne tvrdi da je Srinjin darovao Branimir, već ovo: »terras et possessiones, quas Branimir dux Chroatorum et sui progenitores donauerunt beato Dompnio vel confirmauerunt simul cum predicta villa Srenine, cum seruis et ancillis, quos et quas ab antiquo ecclesia sancti Dompnii habuit in ipsis...« (CD II, 87). Srinjani su u kartularu sv. Petra u Selu *slobodni ljudi* — villani, koji nastupaju na sudu kao svjedoci (v. V. Novak—P. Škok, Supetarski kartular, JAZU 1952, str. 168). Kad bi bila tvrdnja splitske crkve tačna, onda bi oni u to doba bili *servi* splitske crkve i kao takvi bili nesposobni da nastupe na sudu. A primjer Tugara autor nije niti dodirnuo, premda je Švobovo mišljenje o tome da su Trpimirova i Muncimirova isprava falsifikat u cijelosti odbacio (137). Tekst je Trpimirove darovnice popratio riječima: »K tomu još mu potvrđuje sve, što je nadbiskup već dotada posjedovao

u Poljicima i u Lažanima« (163). Tko nema pred očima darovnicu, mogao bi misliti da se tvrdnja o posjedima u Poljicima odnosi na Srinjin, o kojemu autor i govori, jer nešto dalje tek napominje da su posjed u Tugarima »nadbiskupi kupili svojim novcem, kako se dade zaključiti po Trpimirovoj povelji« (165). Moramo se dakle pitati, zašto uz ostale splitske posjede nije 1397 naveden i ovaj, tj. Tugari, ako je on *doista*, prema riječima Trpimirove darovnice, najstariji posjed splitske crkve? Jer je još *prije* 852, prema svjedočanstvu Trpimirove darovnice, splitski nadbiskup kupio ili dobio Tugare i Lažane! Ako se taj podatak smatra tačnim, iako se nabraja uz ostale u gotovo svim falsifikatima splitske mense, onda se nužno nameće pitanje, kada je splitska crkva izgubila Tugare? No ima i drugih primjera. Ako, K. na pr., odbija tvrdnju V. Novaka da su isprave izdane u korist samostana sv. Benedikta falsifikati, proglasivši njegovo mišljenje »neuspjelim pokušajem« (155), zašto i sam ne odgovori na pitanje, kada su te samostanske zemlje postale nadbiskupske?

Upravo zbog svog stava prema ispravama autor nam nije uspio pružiti sliku teritorijalnog proširenja posjeda splitske crkve. On, doduše, tvrdi da su se za »veća zemljišta i komplekse, koja obuhvaćaju čitava sela, sačuvali arhivski dokumenti, većinom u prijepisu, neki su možda manje autentični, ali svakako dokazuju realno stanje posjeda u stalnim vremenskim periodima...« (163; potcr. N. K.), s čime se, dakako, ne možemo složiti. Kad bi to bilo fako, onda ne bi uopće bilo potrebno sastavljati falsifikate. Jedino je Bartolovština posjed, za koji je autor otvoreno priznao da mu je »tamni izvor« (164). Prema svemu rečenom, autor nije mogao riješiti pitanje, kako se stoljećima povećavao posjed splitske nadbiskupije, već je dao dobru sliku stvarnog stanja u doba reambulacije 1397.

Kako za 1397 nije poznata tačna površina nadbiskupskih posjeda, autor je, u želji da ipak pruži neku sliku o njihovoj površini i prihodima, donio Cosmijev izvještaj iz 1687. Taj je izvještaj dragocjen i vrlo poučan. Ne ulazeći u analizu tih podataka, osvrnut ću se samo na autorovo mišljenje o genezi i karakteru kmetških i težačkih odnosa. Nije mi, naime, posve jasno, kako on zamišlja težaštinu, a kako kmetstvo. Čini se da tvrdnja o tome, kako je »u Sućurcu težak bio kmet« (172), upućuje na nedovoljno razlikovanje u pojmovima. Ako na jednom mjestu tvrdi da je »kmet bio osobno slobodan i mogao je stjecati, mogao je svoju emfiteuzu i prodati« (172), a na drugom; »čini se, da su samo u Sućurcu i Srinjinu bili kmetški odnosi, a u Kambelovcu i Gomilici samo za neke težake... Drugi težaci... bili su koloni, većinom emfiteute« — što su onda stvarno kmetovi, a što »emfiteuza i prosti zakup« (167)? I premda je na nekoliko mjesta iznesena tvrdnja da su Sućurani bili »pravi kmetovi« (172), ipak, govoreći o podacima reambulacije iz 1397, autor je rekao i ovo: »To znači, da sve zemlje nabrojene još 1397 nisu bile u kmetskom, već u kolonatskom odnosu, osim onih nekih u ova dva sela« (173). A ta dva sela jesu Kambelovac i Gomilica. I dalje: »Ipak u četrnaestom stoljeću za doba naše reambulacije još se uzdržava pravo kmetstvo, naravno na hrvatskom teritoriju« (172). Nije mnogo jasnije prikazana ni geneza kmetških odnosa. Autor, doduše smatra, »posve naravnim, da su Sućurani bili pravi kmetovi, jer su iskonski bili »servi...« (172); dapače, »klasičan primjer« za to, kako se »od ropstva prešlo u kmetstvo, a od njega na emfiteuzu (doživotni zakup)« (174) trebalo bi da služi »jedan zakup zemalja Sv. Petra Gumajškoga« iz 1521. Međutim, kriterij, na osnovu kojega K. želi istaći »različite pravne odnose seljaka u Sućurcu i Srinjinu i težaka u splitskom polju« — hrvatski teritorij, tj. »kraj gdje je sva zemlja negda pripadala vladaru« (174) — nije sretno izabran jer je i sam morao konstatirati da su takvi odnosi bili i na takvom teritoriju u Hrvatskoj koji nije pripadao kralju (175). Takav je kriterij za ocjenu geneze gospodarskih odnosa utoliko nepodesniji, što za većinu zemalja splitske nadbiskupije nije poznat način kako su stečene. Treba, dakle, tražiti druge uzroke različitom odnosu između vlastelina i podložnika.

U zaključku, govoreći o značenju reambulacije za pravnu arheologiju, topografiju i privrednu povijest, autor s pravom ističe njeno »dragocjeno građivo« (176). Samo — ne može se tvrditi da ona obuhvaća *ager salonitanus* (176), kako ćemo vidjeti na drugom mjestu.

7. U opsežnoj monografiji o *Solinu od VII—XX. stoljeća* (sep. otisak iz Priloga povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 9, 1955, Split 1956) Katić se nije zadovoljio samo time da sakupi dosad poznati i već obrađivani materijal, već je i proširio obradu povijesti Solina, osobito u tursko doba, novim materijalom. Ali ovaj rad, koji je prema autorovim riječima stvarno historijska štetnja Solinom i okolicom, obogaćen je i rezultatima iz arheologije i povijesti umjetnosti. Pred ovim prednostima monografije čine se nedostaci — osnovni stav prema izvorima — nešto manji, iako još uvijek znače ozbiljnu zapreku za upoznavanje stvarnog toka solinske povijesti. Međutim, ono što je u tom prilogu i novo i neuobičajeno za samog autora, to su vulgarizacije koje, po našem mišljenju, nisu u ovom obliku na mjestu. Ne vjerujem da je potrebno optuživati kraljicu Jelenu, ženu kralja Zvonimira da je »hrvatsku krunu pružala svome bratu Ladislavu ne imajući osjećaja za zemlju, koje je diademom resila svoje arpadsko čelo« (39)! A događaje g. 1102 nazivati »sramotnom stranicom naše povijesti, kad smo voljeli tuđinu nego samima sebi, a nažalost ta je stranica imala i više izdanja u dalmatinskoj prošlosti« (39)! »Sramota« je u historiji tako relativan pojam, da smo u najmanju ruku dužni reći o njoj nešto podrobnije. Ako se ona sastojala samo u tome što smo »voljeli tuđinu nego samima sebi« — i to u početku XII st.! — onda ćemo tu »ljagu« na stranici naše povijesti bez srama lako podnijeti. Danas smo svjesni činjenice da je upravo to što je tuđin sjeđio daleko u Podunavlju i što je jedva kada stigao pitati što se u Hrvatskoj događa omogućilo Hrvatskoj samostalan razvoj, znatno slobodniji od onoga koji je imala Slavonija. Dakako da i pojam »divnog narodnog junaka Petra«, koji je »pošao u boj, da u Petrovoj gori dade svoj život za Hrvatsku« (39), dobiva sasvim drukčije osvjetljenje kad ga se na osnovu tadašnjih izvora vrati na njegovo mjesto. On je u općoj anarhiji — u kojoj nije nitko mislio na Hrvatsku nego na sebe — bio samo jedan od najuspješnijih takmaca. Uostalom, takve vulgarizacije koje su odraz subjektivnih mišljenja, a ne objektivne naučne istine, nose u sebi prečesto opasnost da prikaz historijskog zbivanja skrenu s pravog puta.

Katić je u ovom radu iznio i neke nove misli. Smatrao je da ima dovoljno uporišta za tvrdnju, kako »curtis nostra, quae Clusan dicitur« u Trpimirovoj povelji nije Klis, nego »gospodarska zgrada u Kliškom polju po svojoj prilici blizu današnjega Majdana . . .« (12). Naime, »bogati zlatni nalazi na Majdanu jamče, da je u blizini stanovao ugledan rod, a taj može biti samo knežev ili županov« (17). Samo kako mimioidi podatak darovnice koja izričito tvrdi da se curtis zove *Clusan*?! Nakon što je iznio podatke o Majdanu, Glavičanima, Gospi od Otoka, Šupljjoj crkvi, sv. Mihovilu kod amfiteatra, Dvorinama, Prosiku i solinskim mlinicama, prelazima i mostovima, K. je prešao i na »tursku najezdu« (51). I u tom se razdoblju zadržava na nekim opće poznatim događajima (na pr. opsadi Klisa 1537), ali se za XVII st. služi i nekim rukopisima i novim materijalom. Upozorava osobito na promjenu stanovništva u solinskom polju u XVII stoljeću. Naime, za kandijskog su se rata doselili u Vranjic stanovnici iz Petrova polja kod Drniša (70).

8) Najzad se Katić ipak mogao na jednom primjeru uvjeriti kako su falsifikati nastajali, pa je prema tome morao odbaciti svoju duboko ukorijenjenu vjeru i pouzdanje u vrijednost srednjovjekovnog izvornog materijala. Naime, u prilogu: *Granice između Klisa i Splita kroz vjekove* (Starohrvatska prosvjeta, n. s. III, 6, 1958, str. 187—210) štampao je dosad nepoznat tekst izjave svećenika Jakoba iz

Ferma, kapelana i pisara kliškog kneza Jurja II Bribirskog, iz g. 1328. Jakov u toj izjavi otvoreno priznaje kako je načinio dokumenat koji je trebao poslužiti kao dokazno sredstvo pri određivanju granica između kneza Jurja i Splita. Falsifikat nije postigao svrhu jer su suci zahtijevali od kneževa punomoćnika da donese original, budući da se papiru ne može pokloniti vjera — to više, što je splitski sindik tvrdio da će dokazati kako je ta isprava falsifikat.

Ako želimo govoriti o granicama dviju političkih jedinica — Splita i Klisa — onda moramo, čini se, najprije jasno vidjeti kako su se ta dva organizma stoljećima razvijala. Već je naprijed istaknuta sumnja da bi se granica između Splita i Klisa mogla u X st. poistovjetiti s crtom koja je od Dujmovače na Žrnovicu spajala nadbiskupske posjede, iako nema sumnje da je nadbiskupska vlast odigrala u rađanju splitske komune isto tako važnu ulogu kao i u mediteranskim komunama uopće. Ali, ako je prior dijelio s nadbiskupom političku vlast, to ne znači da je politička granica komune svršavala ondje do kuda su dopirali nadbiskupski posjedi. Tačno je da je u vrijeme narodnih vladara Solin hrvatski, ali kad bismo slijedili autorov kriterij, onda bismo pozivajući se na Tomu, morali granice između Klisa i Splita već tada povući do solinskog potoka, jer Toma tvrdi da je Jelena darovala obje crkve na Otoku splitskoj crkvi!

Granice su, nastavlja autor, ostale iste sve do dolaska Arpadovića, jer su oni »posijali smutnju... darujući splitskoj crkvi ostavštinu hrvatskih kraljeva, a s druge strane Klis« (188). Ako autor pri tom misli na falsifikate koji nose imena Arpadovića, onda krivnju ne valja svaliti na Arpadoviće, već na težnju splitske crkve da u pomanjkanju autentičnih darovnica nastoji s pomoću falsifikata steći neke posjede. No ni to ne upućuje još uvijek na granicu između dviju komuna. Katić, doduše, tvrdi da se »granice dvaju gradova nisu mijenale do godine 1180., kad se Klis vratio pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja...« (189), ali nije dovoljno jasno da li pod tim misli granicu iz X stoljeća. U to vrijeme splitska crkva posjeduje zemlje sv. Marije od Otoka, pa bi, prema tome, autor morao unutar splitskih granica, prema kriteriju koji sam postavlja, staviti i te posjede, to više, što bez ikakva obrazloženja stavlja granicu »u doba Domalda na solinsku rijeku« (189). I opet je pomanjkanje određenog kriterija za određivanje granica primoralo Katića da iz ugovora između Petra Ursova, koji preuzima na čuvanje klišku utvrdu 1277, izvuče zaključak koji ne može biti tačan. »Tako su Splici, postavši gospodari Klisa, proširili granice i na njegov teritorij.« A kako se u jednoj sumnjivoj ispravi iz 1251 knez Mihajlo naziva ne samo splitskim i kliškim, već i poljičkim knezom, autor nastavlja: »Split je dakle, pružio svoje granice i preko Poljica« (190)! No već 1270 Klis je opet kraljevski, a »Klišani su ipak nastojali proširiti granice preko Solinske rijeke« (190). Upravo činjenica da su i s jedne i s druge strane postojale težnje da se prijeđe granica, ukazuje na to da je ona u to vrijeme, kao i dotada, postojala kao potpuno određena i poznata. Za postanak Jurjeva falsifikata iz 1328 vrlo je važno kako je knez Juraj opravdavao neopravdane zahtjeve: on se pred svojim pisarom pozivao na to »quod ipse viderat quodam (!) privilegium regale, quod faciebat mentionem de confinibus inter Clissam et Spaletum« i, dakako, »propter istas guerras non recorderatur ubi posset esse« (192)! A kad je pitao svoga pisara, da li bi mu mogao o tome načiniti »aliquam scripturam«, ovaj ga je upozorio da mora imati neke znakove i oblike koji će ispravi dati *fidem publicam*. Kako su imali samo pečat od Ladislava IV, načinili su tobožnju darovnicu na njegovo ime, a u nju su upisali također lažnu ispravu Bele IV izdanu tobože Klišanima. Kralj im daje tobože terram Zolon — dakle Solin.

Ako su Splici tražili 1356 od Ludovika »da se uredi granice, i to po prilici onako, kako su tražili za parnice s Jurjem II Bribirskim« (203), onda su i tada njihovi zahtjevi bili nepravedni. Tâ oni traže čitav Solin! A kako su najzad tekle

granice, mogli bismo saznati samo tako da utvrdimo, tko je na dotičnom teritoriju imao jurisdikciju, a ne prema nevoljama koje su Splitsani trpjeli od susjeda u drugoj polovici XIV. stoljeća. Za Tvrta je napokon granica određena i to »Solinska rijeka od izvora do rta Glavice, pa do nekog kamena u polju i onda k brdašcu sv. Mihovila (u Kambelovcu)« (205). Bila je to, kako tvrdi K. »najpovoljnija granica što su je igda imali Splitsani prema Klisu« (205). Zašto nije unesena u kartu? Da li je tačno da su Klišani tražili 1397 »ispravak te granice« (205)? Iz teksta na koji se autor poziva (v. Solin od VII—XX. stoljeća, 54) ne može se to razabrati. Klišani, doduše, traže granice na lijevoj obali Jadra, ali da li to oni traže u ime kliške općine? Prateći dalje granice u vrijeme Turaka, K. drži da se tada »teško može govoriti o granici« jer su Turci »pustošili i kliško i splitsko polje« (207). Ipak je u XVI st. granica ponajviše Solinska rijeka. Tako ostaje i u XVII st. sve do 1671 kad je Solin tursku vlast zamijenio mletačkom.

9) U svom posljednjem prilogu u Starinama 49, 1959 Katić je iz bogatoga arhivskog materijala splitskog Kaptola izvadio i registirao neke oporuke i objavio ih pod naslovom: *Iz knjiga oporuka splitskog Kaptola* (Ex libris testamentorum Capituli spatensis), (str. 81—104). Kako su se uz oporuke nalazili i drugi dokumenti, autor je i njih dodao. Među ostalima, prema njegovu uvjerenju, najstariji Kartular posjeda splitskih kanonika, u koji »su se upisivale darovane zemlje od zgrade do zgrade iz originalnih dokumenata« (103). Iako smatra da je najveći dio kartulara nastao još u drugoj polovici XII st., držim da se iz podataka koje kartular pruža može zaključiti jedino to da su možda originali, iz kojih su podaci crpeni, bili iz toga vremena.

Nada Klaić

D. KOVAČEVIĆ, TRGOVINA U SREDNJEVIJEKOVNOJ BOSNI, Sarajevo 1961, str. 216.

Naučno društvo Bosne i Hercegovine izdalo je kao 18. knjigu serije »Djela« doktorsku disertaciju Desanke Kovačević, branjenu decembra 1956. u Beogradu. Svaki iole upućen u našu historiografiju zna koliko se malo dosada radilo na pitanjima vezanim za privredni život srednjevekovne Bosne. Nešto više ispitivano je jedino rudarstvo. No, stanje je i ovde bilo nepovoljnije nego za Srbiju, na koju je K. Jireček obratio znatno veću pažnju. Zbog toga se najpovoljnije moramo izraziti o tematici teze koja se prikazuje.

Desanka Kovačević je izdvojila tri dela u svom radu: razvoj trgovine do konca XIV v. (str. 9—40), napredak trgovine 1400—1463 (43—136), analizu elemenata vezanih za rudarstvo, promet i trgovinu u XV st. (139—189), za koji period ima najviše podataka i gde je problematika najvažnija. Studija nema zaključak koji bi se odnosio na čitavu tematiku; na kraju se nalazi francuski rezime koji je ispao nešto veći (190—200) i jedinstven registar pojmova, geografskih naziva i osobnih imena (201—216). Knjizi je priključena zanimljiva tabela koja prikazuje razvoj dubrovačkih naseobina u Bosni u prvoj polovini XV v. i to sa pokazateljima stalno naseljenih i pridošlih Dubrovčana.

Najprije je posmatran razvitak trgovine do kraja XIV v.: promet s jadranskim primorjem, počeci rudarstva, predmeti i obim trgovinske razmene, napredak u razmeni i proširenje trgovinskih odnosa, nosioci trgovine, privredni planovi Tvrta I. Proučavanje razvoja bosanske trgovine u posmatranom odseku XV st. uobličeno je u sledećim poglavljima: Uloga Dubrovnika u bosanskoj trgovini (43—64); Dubrovačke kolonije u Bosni (65—88); Uloga ostalih stranih gradova u

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB